

ФОРМАЛЬНЕ ТА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ЗАСОБОТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПЕЙОРАТИВНОСТІ

*Моштак Ольга Вікентіївна,
аспірант Інституту філології
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядаються структурні та лексико-семантичні особливості пейоративних лексем. За способом відображення певних негативних рис виділяються формальна, семантична та асоціативна групи пейоративів. Питання словотворчих формантів виявляється одним із найпродуктивніших засобів творення пейоративних одиниць у слов’янських мовах, проте в англійській мові поширений лексико-семантичний засіб, що зумовлено типологічними особливостями мови.

Ключові слова: пейоративна лексика, словотворчі форманти, експресивність, лексико-семантичні ознаки, емоційні відтінки, суб’єктивна оцінка.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях все більшої актуальності набувають дослідження мовних одиниць, які позначають і передають внутрішній світ людини. Неможливо оминати й категорію емоційної оцінності в мові, тому що оцінка не існує поза людською особистістю, її інтересами, потребами, цілями, знаннями про навколишній світ. У процесі пізнання та спілкування людина не може не виражати свого ставлення до предметів та явищ довкілля.

Об’єктом даного дослідження є іменникова лексика зі значенням пейоративності сучасних української, російської та англійської мов.

Предметом дослідження є особливості структурного та лексико-семантичного засоботворення пейоративної лексики.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі формальних та лексико-семантичних засобів творення додаткових значень в такій оцінній лексико-семантичній категорії, як пейоративність.

Актуальність теми дослідження визначається зростаючим інтересом до емоційно-оцінної семантики пейоративів, потребою вивчення особливостей засоботворення та функціонування пейоративної лексики.

Ще В. фон Гумбольдт наголошував на тому, що мова як продукт активної діяльності людини наскрізь пронизана почуттями. Однак досить тривалий період часу лінгвісти не приділяли належної уваги дослідженню мовних одиниць, які позначають і передають внутрішній світ людини: “...мовне вираження емоцій до цього часу досліджене недостатньо”, – зауважує Ю.М. Караулов [Караулов 1987, 211]; а тривале ігнорування антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ вважається тепер “помилкою лінгвістики” [Селиванова 2000, 35].

Минув досить тривалий період часу, перш ніж відбулося усвідомлення того, що антропологічна природа мови передбачає антропологічно орієнтовану лінгвістику, вимагає спрямовувати зусилля на актуалізацію концепції суб’єктивності в мові.

Дослідження особливостей пейоративної лексики мовознавцями загалом концентруються на аналізі як структурно-семантичних, так і психо- та прагмалінгвістичних аспектів пейоративної лексики ([Вольф 1986], [Галкина-Федорук 1958], [Кремих 1985], [Лукьянова 1976], [Телия 1986], [Шаховский 1983]).

Розвиток досліджень пейоративної лексики упродовж останніх десятиліть спричинив виникнення самостійної лінгвістичної дисципліни – маледиктології. Р. Аман видає з 1976-го року фаховий журнал, присвячений дослідженню пейоративної лексики, “Maledicta. Міжнародний журнал вербальної агресії”. В інтерв’ю журналу “Психологія сьогодні” він так говорить про об’єкт дослідження маледиктологів: “Слова – це лише слова. Так само, як медик має справу із страхітливими деформаціями та пухлинами людського тіла, так і мовознавець досліджує слова, якими б вульгарними вони не були” [Aman 1996, 34].

Семантичне навантаження слова може включати нейтральні, позитивні або негативні характеристики з погляду суспільної оцінки притаманних йому рис, якостей тощо. Людині властиво звертати особливу увагу на недоліки, оскільки позитивне сприймається як щось само собою зрозуміле. Семантична

сфера іменників пейоративного значення включає в себе об'єктивно небажані соціальні вади, фізичні, психічні та моральні відхилення, тобто все те, що порушує морально-етичні та естетичні норми суспільної поведінки. Такі найменування не тільки відображають зміни, що відбуваються у суспільно-економічному житті, але й реєструють погляди та інтереси носіїв мови, зміни у свідомій симпатії чи антипатії.

Загалом пейоративні лексеми за способом позначення певних негативних рис можна поділити на три групи: 1) формальні, 2) семантичні, 3) асоціативні.

На відміну від словотворчих формантів нейтральної номінації, де в результаті відмежування окремих особливостей денотата вони допомагають створювати узагальнену, типізовану одиницю мови, суфікси пейоративності використовуються не лише для ідентифікації предмета, а й для надання йому експресивної оцінності з негативним або зневажливим відтінком у значенні.

Питанням словотвірних можливостей іменників з оцінними суфіксами віддавна цікавилися мовознавці, проте більшість із них досліджували емоційно-оцінні утворення з позитивним забарвленням. Уперше виділив пейоративні утворення ще М. Смотрицький у своїй “Граматичі...” 1619 року. До питань пейоративності зверталися І. Ужевич, О.Х. Востоков, Г.П. Павський, Ф.І. Буслаєв, В.О. Богородицький та інші.

Наприкінці XIX століття у зв'язку із залученням нового мовного матеріалу розширюються уявлення про семантико-граматичну природу суфіксів пейоративності. Я.К. Грот вказує на особливості в наголошуванні деяких утворень з емоційно-оцінними формантами, з'ясовуючи, зокрема, закономірності акцентування іменників із суфіксом *-ищ-* [Грот 1899, 754].

Власне розуміння емоційно-оцінних іменників висунула С.С. Плямовата. Вона зауважила, що емоційно-оцінне навантаження несе кожне окремо взяте слово, контексту ж дослідниця відвела другорядну роль. Усі словотворчі суфікси вона поділила на три групи: 1) з об'єктивним “розмірним” значенням; 2) з “об'єктивно-суб'єктивним” значенням; 3) з емоційним, оцінним значенням [Плямовата 1961, 10].

В.Ф. Христенюк займалася питанням аугментативно-пейоративного словотвору іменника в українській мові. Авторка здійснила ґрунтовне дослідження дериватів з аугментативно-пейоративною семантикою і умовно поділила їх на дві групи: збільшено-згрубілі та пейоративні лексеми [Христенюк 1995, 6]. Із дослідження випливає, що у пейоративно конотованих лексемах семантика основ доповнюється різноманітними відтінками дериваційних компонентів – від іронічно-фамільярної прихильності аж до осудливо-зневажливого знецінення.

Формальні пейоративи за семантичними ознаками можна поділити на такі підгрупи:

1. Іменники на позначення близьких сімейних стосунків, спорідненості та свояцтва: *бабище, дідисько, дідуган, приймачисько, браток, свекрушище*. Пор. також рос.: *мужичище, девица, дедуля, бабушка, бабища, брательник, братан*.

2. Іменники, що позначають назви людей за соціальним становищем, професією, належністю до певного колективу: в укр. мові: *солдатище, гончарище, пописько, куркуляка, жидюра, татарюга*; в рос. мові: *атаманище, колдунище, хохлище, рабище, ворога*; в англ. мові: *profiteer* (“спекулянт”), *racketeer* (“шахрай”), *pulpiteer* (зневажл. “пропагандист”), *poetaster* (“віршомаз”), *gangster* (“гангстер”), *gamester* (“картяр”), *hireling* (“найманець”), *lordling* (“царьок”), *princeling* (“князьок”).

3. Іменники на позначення назв людей за характерною поведінкою, зовнішніми або внутрішніми ознаками: в укр. мові: *мерзотник, нікчемник, брехунець, голован, пузан, слабак, лінюх, чудовисько, прихвостень, замерзлюх, здоровило, громило, підляк, тварюка*; в рос. мові: *глупыш, дикарь, дурища, крикуха, толстуха, недоучка, жаднюга, воротила, забулдыга, прощельга, злюка, обжора, выпивоха, тупица, дурнышка*; в англ. мові: *fool* (“дурень”), *dotard* (“старий дурень”), *twister* (“брехун”), *swindler* (“шахрай”), *dapper* (“товстун”), *drunkard* (“п’яниця”), *stinkard* (“нідла людина”), *dullard* (“туна людина”), *braggart* (“хвалько”); *criticaster* (“прискіна, критикан”), *trickster* (“брехун”), *weakling* (“слабовільна людина”), *putrid* (“мерзотник”).

4. Іменники на позначення частин тіла людей: в укр. мові: *ручище, ножище, бородище, ручисько, носюра, носище, ротяка, пузяка, животище, головище*; в рос. мові: *глазище, лапища, бородища, усища, пузище*.

5. Назви міфічних істот: в укр. мові: *іродище, чортище, відьмисько, ідоляка, дияволяка*; в рос. мові: *дьяволище, чертовка*; в англ. мові: *monster* (“чудовисько”).

6. Іменники на позначення явищ природи, небесних тіл: в укр. мові: *хмарище, громисько, морозисько, вітрюган, місячище*; в рос. мові: *тучища, дымище, ветрище, дождина*.

7. Іменники – назви рослин і тварин: в укр. мові: *котисько, жабисько, котяра, псяра, вовчисько, зміюка, собацюга, собацюра, вовцюган*; в рос. мові: *волчище, гадюка, жабище, зверюга*.

Як бачимо, для вираження пейоративного значення використовуються спеціальні суфікси іменників, проте трапляються випадки, коли в певних контекстуально-ситуативних умовах (завдяки інтонації та лексичному оточенню) експресивної іронії, зневаги, фамільярності, навіть сарказму можуть надавати лексемам суфікси, основна функція яких – виражати зменшеність або навіть пестливість. Наприклад: в українській мові: *браток, зятьок, панок*; в російській мові: *божок, должок, ученичок*; в англійській мові: *princeling* (“князьок”), *kinglet* (“царьок”), *manling* (“людинка”).

До другої групи належать пейоративи, семантична специфіка яких зумовлюється джерелом кваліфікаційної характеристики, здійснюваної мовцем із суб’єктивних поглядів та з позицій мовного колективу, соціуму. Наприклад, в укр. мові: *дурень, бовдур, головотес, відьма, гаврик, шкет, базіка, морда, вахлай, карапуз, мумія*; в рос. мові: *жмот, скряга, фифа, цаца, башка, мымра, нахал, клоун, карга, ханжа*; в англ. мові: *bustard* (“негідник”), *skunk* (“нідла людина”), *dud* (“нікчемна людина”), *dobby* (“дурень”), *pinhead* (“тупа людина”), *drone* (“людина, яка живе за рахунок інших”).

Наприклад: “Ач, **шкуру**, на школі, можна сказати, на дітях своїх, **іроду**, заробити хотіли, **котолупи** нещасні!” (Ю. Збанацький). “*Montag, you **idiot**, Montag, you **damn fool**, why did you really do it?*” (R. Bradbury).

Деякі з подібних пейоративів у певному соціумі оцінюються або позитивно (схвалення, захоплення, бажаність, корисність), або негативно (засудження, несприйняття, небажаність, шкідливість, невідповідність етичним та естетичним нормам, що прийняті й усталені в певному мовному середовищі).

Яскравого пейоративного значення набувають лексеми третьої групи – іменники з переносною метафоризацією, яка утворюється шляхом образної асоціації на основі назв тварин (в укр. мові: *ведмідь, собака, свиня, корова, кобила, баран, вовк, жеребець, цвіркун*; в рос. мові: *крыса, щенок, корова, медведь, самец, грызун, сыч, обезьяна, волчица*; в англ. мові: *rat (“пацюк”), bear (“ведмідь”), insect (“комаха”), snake (“змія”)*, рослин та їх частин (в укр. мові: *дуб, пеньок, колода, гарбуз, тополя, лопух, лобода, будяк*; в рос. мові: *пень, колода, бревно*; в англ. мові: *fruit (“фрукт”)*, страв (в укр. мові: *кисіль, кваша*; в рос. мові: *квашня, кисель*), предметів побуту (в укр. мові: *бочка, кочерга, пила*; в рос. мові: *калоша, сундук, пила*), хвороб (*чума, холера*) та інше. В образних характеристиках людини номінативність витісняється оцінністю та емоційністю. Тобто їхнє призначення полягає не стільки в тому, щоб називати суб’єкт, скільки в тому, щоб виражати якісну ознаку, за якою мовець оцінює його.

У порівнянні з українською та російською мовами англійська має у своєму розпорядженні значно менше можливостей словотвірної вираженої експресії, що зумовлено насамперед її типологічними характеристиками, тобто емоційність має переважно лексичне вираження.

Категорія пейоративно забарвлених іменників постійно поповнюється за рахунок індивідуального використання можливостей слова. Предмет або явище виступають у різних зв’язках і взаємозв’язках, їм об’єктивно притаманні певні риси, якості, які називає, відображає слово. Залежно від використання слова виявляються різні відтінки його основного значення, зокрема,

контекстуального. Нерідко лексеми, нейтральні на мовному рівні, стають пейоративними в контексті. Завдяки формальним та лексико-семантичним засобам творення діапазон пейоративного забарвлення іменників досить широкий: від легкої іронії, фамільярності до відвертої зневаги й презирства.

The article envisages structural and lexical and semantic peculiarities of pejorative vocabulary. The formal, semantic and associative groups of pejorative vocabulary are distinguished by means of representation of certain negative features. The problem of word formation affixes appears one of the most productive means of pejorative vocabulary formation in Slavic languages, but lexical and semantic means are the most spread in English that is caused by its typological characteristic features of the language.

Key words: *pejorative vocabulary, word formation affixes, expressiveness, lexical and semantic peculiarities, emotional inflections, subjective evaluation.*

Література

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
2. Вольф Е.М. Оценочное значение и соотношение признаков хорошо/плохо // Вопросы языкознания. – 1986. – №5. – С. 96–131.
3. Вульфсон Р.Е. Эмоционально-оценочная лексика и контекст // Русский язык в школе. – 1991. – №4. – С. 33–35.
4. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – С. 103–124.
5. Грот Я.К. Филологические разыскания. – СПб., 1899. – 468 с.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 262 с.
7. Кремих И.И. Отрицательный оценочный компонент в семантической структуре слова // Прагматика слова. Межвуз. сб. науч. трудов / Отв. ред. проф. В.Д. Девкин. – М.: Моск. гос. пед. ин-т, 1985. – С. 28–40.
8. Лукьянова Н.А. О соотношении понятий экспрессивность, эмоциональность, оценочность // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Вып. V / Отв. ред. К.А. Тимофеев. – Новосибирск: Новосибир. гос. ун-т, 1976. – С. 3–21.
9. Плямоватая С.С. Размерно-оценочные имена существительные в современном русском языке. – М., 1961. – 122 с.
10. Савинкина Н.Б. Пейоративное словообразование и его функционально-стилистическое своеобразие // Прагматика слова. – М.: Московский гос. пед. ин-т, 1985.
11. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология (монография). – К.: Издательство Украинского филологического центра, 2000. – 248с.
12. Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол. І.К. Білодід, А.А. Бурячок, В.О. Винник та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
13. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 141 с.
14. Христенко В.Ф. Динаміка аугментативно-пейоративного словотвору іменника в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Український держ. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1995. – 25 с.
15. Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания: Учебное пособие к спецкурсу. – Волгоград: ВГПИ, 1983. – 96 с.
16. Aman R. Die klügsten Beschimpfungen findet man im Jiddischen // Psychologie heute. – 1996. – Bd. 23, №11. – S. 32–35.